

Kuidas õigustada seadust? Kahe Eesti seaduse õigustuste analüüs avaliku mõistuse abil

OLIVER DANIEL
Tartu Ülikooli
filosoofiamaagister, August
Rei parlamendiuuringu
stipendiaat

Avalik mõistus nõuab, et seadusi põhjendataks kodanikele vastuvõetavalt, kuid analüüs näitab, et näiteks abieluvõrdsuse või mootorsõidukimaksu puhul jäid poliitikute argumendid sageli poolikuks, kriitikale ei vastatud piisavalt ja väärtuskonflikte ei lahendatud. Kuigi avalik mõistus pakub teoreetilise ideaali, ei saa seda praktikas iga otsuse puhul rakendada.

Igasugune riigivõimu teostamine eeldab, et seda tehakse mingil põhjusel. Erinevalt muudest valitsusvormidest, nagu monarhiad, autokraatiad, sõjaväelised diktatuurid jne, kus võimukandjad saavad teostada

võimu meelevaldselt valitud põhjuste alusel, pole demokraatias see võimalik ja riigivõimu teostamist tuleb ühiskonnaliikmete jaoks legitimeerida.

Seaduste, mis on riigivõimu teostamise ehedaimaks näiteks, legitimeerimine on mitmetahuline protsess, aga selle üks alustala on, et selle käigus tuleb asjaosalistel sõnastada hea põhjus seaduse loomise kasuks. Siinkohal kerkib mitu küsimust:

- ▶ millised põhjused on head ja millised halvad,
- ▶ milliseid põhjuseid saavad aktsepteerida kõik seaduse poolt mõjutatud kodanikud,
- ▶ kes peavad põhjuseid andma,
- ▶ mida teha lahkarvamuste korral.

Niisugustele küsimustele vastamine on keerulisem, kui esmapilgul võib tunduda. Mis ühele näib hea põhjusena, võib teisele olla täiesti vastuvõetamatu. Erimeelsuste olemasolu raskendab märkimisväärselt seaduse legitimeerimist. Appi tuleb

liberaalne poliitikafilosoofia ühe spetsiifilise mõistega, milleks on avalik mõistus.¹

Avalik mõistus on spetsiifiline arutlemisviis, mida kasutavad kodanikud üksnes poliitilises sfääris, eesmärgiga välja selgitada, kas ja miks on seadus neile õigustatud.² Vastamaks sellele küsimusele, on meil tarvis teada järgnevat: millised on avalikku mõistust kasutavad kodanikud, millised on avaliku mõistuse jaoks sobivad põhjused, kuidas toimub õigustamisprotsess ning millised väärtused, hoiakud ja ideed on kätketud avalikku mõistusesse. Akadeemilises kirjanduses on nende aspektide kirjeldamiseks välja kujunenud kaks omavahel võistlevat teooriat avaliku mõistuse kohta, milleks on konsensus ja koondumisteooria.

Mõlema teooria lähtekoht on John Rawlsi sõnastatud nägemus poliitilise võimu legitiimsusest:

vastastikkuse kriteeriumist lähtuv poliitiline legitiimsus väidab: meie poliitilise võimu teostamine on kohane ainult siis, kui me siiralt usume, et põhjused, mida pakume oma poliitiliste tegude kohta, ... on piisavad ja me mõistuspäraselt arvame, et teised kodanikud

1 „Avalik mõistus“ on ingliskeelse *public reason*’i eestikeelne tõlge, mis on kasutusel tõlketraditsioonis. Tanel Vallimäe on selle tõlkinud nimemoodi John Rawlsi teoses „Õigus kui ausameelsus. Taasesitus“ (2015). Tuginen siin Vallimäe eeskujule. Rawlsi jaoks on selle paradigmaatiliseks näiteks kohtus asetleidev mõistusekasutus (Rawls, 1996: 231). Peamiselt erineb see igapäevasest mõistusekasutusest selle poolest, et on kammitsetud kindlate normide ja väärtustega. Kuna kasutame *public reason*’it ainult siis, kui pöördume üksteise poole *kodanikena* ja mitte lihtsalt kaasinimestena, osutab avalik mõistus üksnes kodaniku rollis olevale eriomasele mõistuse kasutamise viisile.

2 Eesti keeles saab terminit *justification* tõlkida kaheks: põhjendamine ja õigustamine. Põhjendamine kõlab neutraalsemalt kui õigustamine, võrdle nt: „Peaminister põhjendas Riigikogule riigieelarve puudujääki“ ja „Peaminister õigustas Riigikogule riigieelarve puudujääki“. Teisel juhul tekib mulje, et peaminister on midagi halba korda saatnud (tekitanud eelarvesse puudujäägi) ja üritab end välja vabandada. Liberaalset poliitikateooriat läbib intuitsioon, et seadused piiravad vabade kodanike tegutsemist, olles nii negatiivse varjundiga ja igasuguste piirangute kehtestamine tuleb välja vabandada ehk õigustada. Seetõttu kasutan läbivalt *justification* tõlkevastena sõna „õigustama“.

võivad samuti mõistuspäraselt neid põhjusi aktsepteerida (Rawls 1997: 771).

Miks on avaliku mõistusega õigustamine võrdsustatud seaduste legitimeerimisega? Selle mõistmiseks peame pöörduma liberaalse poliitilise mõtlemise aluste poole. Liberaalse poliitikafilosoofia järgi on kõik inimesed vabad ja võrdsed, st kellelgi pole loomupärast autoriteeti sundida teisi käituma nii, nagu tema tahab (Gaus, 2011: 22; Quong, 2011: 2). Poliitilise

Miks on avaliku mõistusega õigustamine võrdsustatud seaduste legitimeerimisega?

otsuse vastuvõtmisega kaasneb kodanike sundimine ja seeläbi vabaduse kadumine. Vabaduse kadu väljendub selles, et inimesed peavad oma tegutsemisel juhinduma teiste antud käskudest, piirates niimoodi märkimisväärselt inimeste võimet ise tegevusi ja käitumisviise valida, olukord, mida inimesed tungivalt eelistavad vältida. Riigi toimimine toob paratamatult kaasa sunnijõu rakendamise. Austamaks sellises olukorras inimeste vabadust ja võrdsust, tuleb saada inimeste nõusolek, mistõttu ei saa inimesi sundida lihtsalt toore jõu kasutamise ähvardusel. Ainult õigustamisega on võimalik saavutada sedasorti nõusolek, sest selgub, millisel põhjusel on seadusega kaasneva sunnijõu kasutamine kõigile ühiskonnaliikmetele aktsepteeritav. Õigustamata sunnijõu kasutamine on seetõttu alati väär. Seaduste legitiimsus tulenebki järelikult peajasjalikult sellest, et seadusega on kodanikud nõustunud, sest nende jaoks on tegu õigustatud seadusega

(Billingham, 2016: 136–137; Gaus & Vallier, 2009: 53; Gaus, 2011: 9; Larmore, 1999: 605–607; Quong, 2011: 1–2).

Praktikast tuttav tava anda häid põhjuseid mõne seaduse loomise kasuks pole lihtsalt ratsionaalne käitumisviis, vaid sellel on palju sügavam filosoofiline vundament. Kuna filosoofid on kahe mainitud teooria näol välja töötanud konkreetset tingimused õigustamisele, siis saame nende teooriate abil vastata küsimusele *kas ja kui hästi* on Riigikogu liikmed konkreetsete seaduste õigustamisega toime tulnud.

Miks selline küsimus tekib?

Avaliku mõistuse teooria eesmärk on määratleda, kuidas tuleks liberaaldemokraatlikus ühiskonnas poliitikat teha (Quong, 2011: 256). Selleks on välja pakutud raamistik, mis paneb paika, kuidas peaksime idealiseeritud tingimustes poliitilise võimu kasutamist õigustama (legitimeerima). Ometi pole tegu niisuguse ideaaliga, mille mitte või osalisest täitmisest tulenevaid tagajärgi eirata saaksime. Olles sätestanud, et avaliku mõistusega õigustamine on peamine riigi seaduste legitiimsuse allikas, siis pole riigi seadused õigustamata jätmisel legitiimsed. Legitiimsuse puudumine toob kaasa selle, et kodanikud ei pea seadusele alluma.

Riigi toimimiseks on vaja ikkagi tagada, et kodanikud mõistaksid, miks nad peaksid olemasolevatele seadustele alluma. Seetõttu on vajalik, et seadused oleksid *päriselt* kodanikele õigustatud, mitte ainult hüpoteetiliselt. Selleks et kontrollida, kas õigustamisega on hakkama saadud, tulebki pakutud õigustused ükshaaval ja süvitsi ette võtta ning analüüsida, kuivõrd heade õigustustega on tegu.

Järgnevalt analüüsingi kahele seadusele pakutud õigustusi mõlema avaliku mõistuse teooria abil. Nendeks on perekonnaseaduse muutmise seadus (2023) ja mootorsõidukimaksu seadus (2024).

KUIDAS ÕIGUSTUSI UURIDA?

Kasutatud õigustuse analüüsimiseks on vaja paika panna, millistele õigustuse

aspektidele tuleb tähelepanu pöörata. Vaatluse all on siinkohal kaks asja: 1) millistele väärtustele ja uskumustele õigustuses kasutatud põhjus apelleerib ja 2) milline on õigustuses leiduv arutluskäik.³ Mõlema aspekti kirjeldamiseks kasutavad avaliku mõistuse teooriad mõisteid, mida tuleb enne juhtumianalüüside juurde liikumist selgitada.

Kahe avaliku mõistuse teooria üks põhiline küsimus on, kas väärtused ja uskumused, millele õigustamisel kasutatavad põhjused apelleerivad, peavad olema ühiskonnas jagatud või mitte. Konsensuse teooria järgi peavad need olema jagatud. John Rawls, kes esindab konsensuse teooriat, on väitnud, et põhjused võivad apelleerida kas poliitilisele õigluskontseptsioonile⁴ või kõikehõlmavale doktriinile.

Kõikehõlmavad doktriinid kätkevad endas sügavalt omaks võetud uskumusi ja väärtusi kõikvõimalike eluvaldkondade kohta, mille abil inimesed orienteeruvad maailmas ja oma elus. Näiteks on sellised kõikehõlmavad doktriinid igasugused religioonid, poliitilised ideoloogiad ja moraalistsüsteemid (nt utilitarism või kantiaanlus). Kõikehõlmavate doktriinide aluseks olevad uskumused ja väärtused pole kõigi ühiskonnaliikmete vahel jagatud, mistõttu väidab Rawls, et nendele apelleerivate põhjustega ei saa õigustada poliitilise võimu kasutamist (Rawls, 1997: 770).

Õigluskontseptsioonid seevastu sisaldavad üksnes loetelu põhivabadustest, õigustest ja võimalustest, millele on omistatud erinev prioriteet ja kaal. Pole üllatav, et õigluskontseptsioon sisaldab

3 Pikemalt saab lugeda õigustamisega seotud tehniliste tingimuste kohta minu magistritööst „Avaliku mõistuse rakendamine valitud Eesti seadustele: probleemid praktikas ja teoorias“ lk 8–17.

4 „Poliitilisel“ on siinkohal tehniline tähendus, mis erineb igapäevaelus kasutatavast tähendusest. Tehnilise määratluse on lahti kirjutanud Rawls (1997: 776), mille hoomamine pole siinkohal oluline. Lugemise lihtsustamiseks osutan edaspidi lihtsalt õigluskontseptsioonile.

endas liberaalseid fundamentaalseid väärtusi, nagu vabadus, võrdsus ja õiglus, ning uskumusi ühiskonnast kui ausast koostöösüsteemist (Quong, 2011: 39, 166). Õigluskontseptsioonides leiduvad uskumused ja väärtused on Rawlsi järgi ühiskonnas jagatud niimoodi, et meie poliitiline süsteem, põhiseadus ja muud riigi alustalad peegeldavad nimetatud väärtusi ja uskumusi, mida implitsiitselt aktsepteerivad kõik liberaaldemokraatia kodanikud. Õigluskontseptsioonile apelleerivad põhjused on õiged põhjused (Rawls, 1997: 773–776).

Koondumisteoorias sellist eristust ei tehta. Pole tähtis, kas väärtused ja uskumused, millele apelleeritakse, on ühiskonna liikmete vahel jagatud. Oluline on, et igahel leiduks seaduse toetamiseks *mõistetav põhjus*. Mõistetav põhjus on see, mis apelleerib inimese enda uskumustele ja väärtustele ning trumpab üle kõik teised potentsiaalsed põhjused, millega võiks seadusele vastu olla. Sedasorti põhjuse leidmine nõuab küll intellektuaalselt vaeva, aga samas pole see niivõrd raske ülesanne, millega saaksid hakkama üksnes kõige taibukamad (Billingham, 2017: 544–545; Gaus & Vallier, 2009: 54, 57; Gaus, 2011: 244–256; Vallier, 2016: 601–609).

Õigustuse arutluskäigu puhul peetakse tavaliselt silmas argumentatsiooni selgust ja tugevust. Õigustamisel tuleb selgeks teha, millistele eeldustele toetutakse, miks on tegu õige või mõistetava põhjusega, kuidas on olulisi mõisteid defineeritud, kuidas tõlgendada üldisi printsiipe konkreetsel juhtumil, millist empiirilist tõendusmaterjali on vaja ja siis selgitada, kuidas vastava järelduseni jõutakse. Konsensuse teoorias juhitakse tähelepanu sellele, et õigustamise käigus tuleb tasakaalustada ja järjestada omavahel konkureerivaid õigluskontseptsioonides leiduvaid väärtusi ja niimoodi näidata, et sedasorti tasakaalustamine on põhimõtteliselt vastuvõetav teistele kodanikele, mistõttu on ka järeldus kõigile põhimõtteliselt

aktsepteeritav (Quong, 2011: 207; Rawls, 1996: 240–241).

Koondumisteooria filosoofidele on oluline, et esitletav arutluskäik vastava järelduse kasuks *trumpaks* üle teistsugustele järeldustele viivad arutluskäigud, mis võivad indiviidi uskumustest ja väärtustest võrsuda. Vastasel juhul kaitstakse seisukohta, mille jaoks puudub antud juhul hea põhjus. Teistelt tulenev kriitika esitatud arutluskäigule loob täiendava võimaluse selgitada, miks trumpab indiviidi arvates tema arutluskäik üle kõik alternatiivsed. Lisaks sellele peaks ideaalis arutama niimoodi, et järgitakse loogikareegleid, välditakse formaalseid arutlusvigu ja arutlemist tehakse piisavas koguses, st tuleb näha intellektuaalselt vaeva, et mõistetava põhjus leida ja sellest vastav järeldus teha. Esitades teistele kodanikele kõiki neid tingimusi täitva arutluskäigu, saavad ka teised aru, miks on/pole seadus konkreetse isiku jaoks õigustatud (Gaus, 2011: 244–258).

Laiemalt juhivadki mõlemad teooriad tähelepanu asjaolule, et arutluskäike ei esitata vaakumis, üksnes iseendale, vaid teistele inimestele ning on üsna tavapärane, et teised ei pruugi öelduga üldse nõustada ja asuvad arutluskäiku kritiseerima. Esitatavat kriitikat ei saa lihtsalt ignoreerida, sest siis loobuksime ka katsest õigustada riigivõimu kasutamist. Konsensuse teooriast lähtuvalt saaksime siis öelda, et esitatud argument pole teistele põhimõtteliselt vastuvõetav ja seetõttu ei saa ka legitimeerida riigivõimu niisugust kasutamist. Koondumisteooria vaatest on tegu ratsionaalse läbikukkumise, sest arutluskäigule pakutud kriitika näitab, et tegu ei pruugi olla hea põhjusega ja seetõttu on sellest arutluskäigust lähtuv tegevus ebaratsionaalne. Selleks et niisuguseid halbu tagajärgi vältida, tuleb õigustamise käigus võtta teiste esitatud kriitikat tõsiselt ning asuda seda tõrjuma.

Nüüd on meil selgem ettekujutus sellest, kuidas saab avaliku mõistuse abil esitatud õigustusi analüüsida. Järgmine

küsimus on, kuidas saab avalikku mõistust rakendada praktikas toimunud arutelude analüüsimiseks. Seni kirjeldatud teooriad on normatiivsed, need selgitavad üksnes, kuidas *peaks* õigustama. Juhtnööre praktikas toimunu analüüsimiseks teooriatest ei leia. Siinkohal tuleb appi sotsiaalteaduslik kvalitatiivne uurimismeetod. Võttes ette konkreetsed seadused ja uurides nende üle toimunud arutelusid läbi seadusloomega seotud materjalide, nagu Riigikogu istungite stenogrammid, komisjonide arutelude protokollid, seaduste seletuskirjad ja väljatöötamiskavatsused, saame ülevaate kasutatud õigustustest.⁵ Tegu on diskursuse analüüsiga, mille eesmärk on välja selgitada peamised seaduse kasuks ja vastu esitatud õigustused, mille analüüsimiseks kasutan eelnevalt kirjeldatud teoreetilist raamistikku.

Miks olen analüüsi allikateks valinud eelnevalt kirjeldatud materjalid? Valiku põhimõtteks on see, et nimelt parlamendis peaks vähemalt teoorias käima kõige intensiivsem arutelu seaduste üle, mille käigus selguvad peamised seadust pooldavad ja tõrjuvad õigustused. Loomulikult pole need debatilised arutelud üksnes Riigikogu seinte vahele ning õigustusi on võimalik leida ühiskonna erinevatest tasanditest ja sfääridest. Hetkel keskendun uurimisküsimuse täpsuse ja konkreetsuse huvides üksnes sellele, kuidas on poliitikud ise õigustanud seadusi kontekstis, kus nad peavad midagi ütleva seaduse loomise kasuks või vastu. Kuna kaalul on seaduste legitiimsus ja poliitikud otseselt vastutavad riigivõimu teostamise eest, siis võib oletada, et just Riigikogus ja teiste seadusega seotud kirjalike materjalide teostamisel pakutakse võimalikult häid õigustusi.

Sellela peadib ettevalmistav tegevus seaduste õigustuste analüüsimiseks ja asun nüüd konkreetsete seaduste õigustusi analüüsima.

5 Õigustuste uurimiseks kasutatud toorandmete kogu on töö autori valduses.

Perekonnaseaduse muutmise ja sellega seondult teiste seaduste muutmise seaduse analüüs⁶

Analüüsitava seaduse eesmärk oli kehtestada Eestis abieluvõrdsus. Kuigi seda teemat oli seaduse vastuvõtmise ajaks Eesti ühiskonnas lahatud juba aastaid, keskendun mahu kaalutlustel üksnes 2023. aastal seadusega seotud materjalidele.

Materjalidest selgus, et seadust õigustati peamiselt kolmel omavahel seotud viisil. Esimene lähenemine oli võrdsuse edendamise. Nii seletuskiri kui ka sotsiaalkaitseminister Signe Riisalo tõid seaduseelnõu esimesel lugemisel välja, et võrdset kohtlemist väärivad kõik riigi elanikud, kõik elanikud vajavad pere- ja eraeluasjades võrdset kaitset seadusega, erandeid teemata. Võrdsust määratleti siinkohal kui abiellumisega seotud õiguste-kohustuste laiendamist samasoolistele paaridele (PKS seletuskiri: 16–17). Võrdsus on väärtus, mis on nii Eesti põhiseaduses kui ka üldisemalt õigluskontseptsioonides, mistõttu on tegu õige põhjusega. Abieluvõrdsuse toetamine tundub olevat kooskõlas võrdsuse kui üldise põhimõttega ja näib, et intuiitselt on võimalik luua iseenesestmõistetav seos põhjuse (edendame võrdsust kui üldist põhimõtet) ja järeltule (tuleks kehtestada abieluvõrdsus) vahele. Ometi on probleem, et iseenesestmõistetavuse tõttu pole eksplitsiitset argumenti välja pakutud, mis avab niisuguse seose tegemise opositsiooni kriitikale.

Mitmed opositsioonisaadikud, nagu Varro Vooglaid, Priit Sibul ja Henn Põlluaas leidsid, et tegu on liberaalse kõikehõlmava doktriini pealesurumisega õigusliku keelekasutuse kaudu. Näiteks Priit Sibul ütles teisel lugemisel:

/---/ mingit võrdsust selle eelnõuga ei tagata.

Pole isegi kusaagil lahti kirjutatud, mida see võrdsus peaks tähendama, järelikult seda pole

6 Analüüsin siin paari peamist kasutatud õigustust. Pike-
ma ülevaate koos analüüsiga mõlema juhtumi kohta
saab minu magistratööst lk 29–48.

olemas, peale selle, et te olete otsustanud seda terminina kasutama hakata.

Probleemiks on, et kuna kasutusel olevale võrdsuse määratlusele ei juhitud piisavalt tähelepanu ja ei pakutud otsest argumenti, kuidas antud juhul üldist võrdsuse põhimõtet abieluvõrdsuse kehtestamise kasuks tõlgendada, oli opositsiooni-saadikutel võimalik kritiseerida võrdsuse mõiste tähendust. Võrdsusel pole enam

**Võrdsusel pole enam
lihtsalt juriidiline
tähendus, vaid seda on
vaikimisi laiendatud
ja see sisaldab nüüd
olulisel määral liberaalse
kõikehõlmava doktriini
arusaama võrdsusest,
mis pole kõigile
ühiskonnaliikmetele
vastuvõetav.**

lihtsalt juriidiline tähendus (st piiratud legaalsete õiguste ja kohustuste jaotamisega), vaid seda on vaikimisi laiendatud ja see sisaldab nüüd olulisel määral liberaalse kõikehõlmava doktriini arusaama võrdsusest, mis pole kõigile ühiskonnaliikmetele vastuvõetav. Kuigi ka opositsioonisaadikud ei avanud otseselt selle väite taga peituvat arutluskäiku, on põhimõtteliselt tegu taas õige põhjusega (apellerides õigluskontseptsioonides olevale uskumusele, et riigivõimu kasutamise õigustamisel ei tohi tugineda enda kõikehõlmavale doktriinile).

Mõlema õigustuse nõrkus on seegi, et järgnevates sõnavõttudes ei tegeletud niisuguse kriitika otsese tõrjumisega ega kasutatud võimalust oma seisukohta

klaarida. Mõlema avaliku mõistuse teooria vaatest pole siinkohal selge, kas ja miks trumpab üks arutluskäik teise üle või mitte. Teisisõnu on mõlema poole õigustused jäänud poolikuks.

Teine, eelmisega tihedalt seotud lähenemine puudutas õigusliku diskrimineerimise vähendamist. Õigusliku diskrimineerimise vähendamise argumendi sõnastas Jevgeni Ossinovski esimesel lugemisel. Ta alustas põhiseaduse §st 12, mis keelab soolise diskrimineerimise, osutas seejärel, et toona olemas olnud abielu määratlus on sooliselt reguleeritud ja võrdsustas selle soolise diskrimineerimisega. Ta illustreeris võrdsustamist vastava näitega, ent abstraktsema seose jättis siiski lahti rääkimata. Riisalo nõustus Ossinovskiga, lisades, et Riigikohus⁷ on leidnud, et tegu on õigustamatu soolise diskrimineerimisega. Sellele mõttekäigule oponeeris Varro Vooglaid. Ta alustas tähelepanekust, et Eestis on juba kõigile tagatud õigus abielluda (seda ei piirata ühegi tunnuse alusel), mistõttu ei päde õigustus, et vähendatakse diskrimineerimist. Ta järeldas, et tegelikult proovitakse abieluinstitutsiooni tähendust ümber defineerida lähtuvalt liberaalsest kõikehõlmavast doktriinist. Vooglaid pakkus niimoodi välja varjatud kujul konkureeriva tõlgenduse õigusliku diskrimineerimise tähendusest, millele tema õigustus tugines, aga mida ta lähemalt kahjuks ei selgitanud.

Siinkohal kerkib eelnevaga sarnane mure. Kuigi mõlemad pooled toetuvad õigetele või mõistetavatele põhjustele ja on seekord pakkunud välja ka otsese arutluskäigu, on jäänud lahti selgitamata ja teiste kriitika eest kaitsmata enda konkreetne tõlgendus õiguslikust diskrimineerimisest ja õiguste võrdsusest. Vooglaiu tõlgendus näib olevat, et *formaalselt* on

7 Tegelikult leidis Riigikohus, et Eesti kohtupraktika alusel kuuluvad samasoolised paarid põhiseaduses sõnastatud perekondliku kaitse alla ja seepärast on neil õigus nõuda riigilt nende olukorra õiguslikku reguleerimist (Leichter, 2019: 4–5, 15). Soolisest diskrimineerimisest seal ei räägitud.

kõigile antud abiellumisõigus ja seepärast kedagi ei diskrimineerita. Ossinovski seevastu läks kaugemale ning lisas, et diskrimineerimine leiab aset ka siis, kui isikud ei saa neile antud õigusi *endale sobival viisil kasutada* ning kuna abiellumisele on seatud ette lisatõke soolisuse näol, on tegu diskrimineerimisega. Mõlema teooria jaoks on küsimus, kumma tõlgendus antud juhul teised tõlgendused üle trumbab. Kahjuks selle küsimusega üldse ei tegeletud. Taaskord järeldub siit, et õigustamine on jäänud poolikuks.

Viimane vastandus tekkis traditsionaalse abielutähenduse säilitamise ja seksuaalvähemuste toetamise vahel. Seletuskirjas toodi esile nii teiste riikide positiivset eeskuju kui ka sotsiaalset kasu seksuaalvähemustele, mis kaasneb abieluvõrdsuse kehtestamisega (PKS seletuskiri: 4, 112), Tanel Kiik ja Ossinovski rõhutasid samuti, et vähemuste kaitse on antud juhul traditsioonide hoidmisest olulisem. Siin on näha juba teatud väärtushinnanguid, mille tähtsus võib antud juhul olla iseendastmõistetav. Siiski, kui niisuguste hinnangute andmise kasuks ei esitata argumenti, ei pruugi tegu olla õige põhjusega, vaid ainult mõistetava põhjusega.

Opositsioonisaadik Mart Helme tõi välja, et konflikti aluseks on põrkuvad moraalsed väärtused abielu tähenduse osas. Eestis on enamikul inimestest juurdunud nägemus abielust kui mehe ja naise vahelisest liidust, millele on omistatud teatud pühadus. Abieluvõrdsus edendab „euroopalikke väärtusi“, mis tühistab ühiskonnas juurdunud abielu pühaduse ja niimoodi kujundatakse ümber Eesti rahvuskultuuri väärtused. Siinkohal tundub olevat tegu konservatiivsest kõikehõlmavast doktriinist tuleneva põhjusega, mistõttu konsensuse teooriast lähtuvalt ei tohiks sedasorti õigustust üldse kasutada.

Laiemalt on siin probleemiks, et tegemist on olulise valikuga: kas kaitsta traditsioone või vähemusi. Ossinovski

väide, et vähemuste kaitsmine on suurema kaaluga kui traditsioonide säilitamine, on küll intuiitiivselt veenev, aga kuivõrd tegu on väärtusotsusega kahe valiku vahel, vajab see omakorda täiendavat õigustust. Sedalaadi õigustust pole aga pakutud. Kuigi on mõeldav, et kõik õigluskontseptsioonid peavad olulisemaks vähemuste ja mitte traditsioonide kaitsmist, ei saa seda jätta otseselt välja toomata ja esitleda vähemuste kaitse suuremat kaalu kui iseendastmõistetavat fakti. Tegu on niisiis osalise argumendiga.

Saabki öelda, et kuigi peamiste õigustuste aluseks on üldjoontes mõlema teooria jaoks sobivad põhjused, tekivad tõsisemad probleemid just arutlemisprotsessis. Sageli kas ei tooda otsest arutluskäiku esile või kui seda tehakse, siis leidub ka pakutud arutlustes mitmeid lünki, mis vajaksid lisaselgitust. Läbivalt

***Sageli kas ei tooda
otsest arutluskäiku esile
või kui seda tehakse,
siis leidub ka pakutud
arutlustes mitmeid lünki,
mis vajaksid täiendavat
selgitamist.***

on ka probleemiks, et tõstatatud kriitikaga ei tegeleta tihti otseselt, mistõttu pole alati arusaadav, kas esitatud õigustus suudab üle trumbata kõik teised ja enda vastu suunatud kriitika kummutada.

Mootorsõidukimaksu seaduse analüüs

Seadust toetati peamiselt kahe õigustuse kaudu, milleks oli keskkonna ja rahvatervise kaitse ning riigieelarve täitmine. Seaduse väljatöötamiskavatsuses ja seletuskirjas toodi välja, et mootorsõidukimaksu

kehtestamine aitab kaasa autostumisega seotud negatiivsete keskkonnamõjude vähendamisele, mis omakorda parandab Eesti elanike ja keskkonna tervist (MSMS VTK: 1, 4, 30; MSMS seletuskiri: 1–2). Sama tegi Mart Võrklaev esimesel lugemisel. Kuigi taas peeti iseenesestmõistetavaks, miks on keskkonna puhtamaks muutmine oluline, pole raske märgata, et aluseks on looduse kaitsmisest tulenevad väärtushinnangud ja riigi kohustus kaitsta oma elanike tervist. Kuigi neid põhjuseid otsesõnu ei nimetatud, on tegu sedasorti põhjustega, mida võib pidada nii õigeteks kui ka mõistetavateks. Samuti on kerge järeldada, et nende põhjuste tõttu peab riik kasutusele võtma teatud meetmed, et tagada puhtam keskkond ja kaitsta rahvatervist.

Probleem on siinkohal, miks valiti spetsiifiliselt just omandi maksustamine. Nii seletuskirja mõjuanalüüsis kui ka VTKs kinnitatakse ühest küljest, et maks on efektiivne tarbijakäitumise mõjutaja, kuid samas nenditakse, et oodatud efekti saavutamine pole täiesti kindel, sest inividid ei pruugi oma käitumises vastavaid muudatusi teha. Pigem on ootus, et Eesti autopark ei kasva enam (MSMS VTK: 30; seletuskiri: 25–26). Eelkõige tekib küsimus, miks kaalub keskkonna kaitsmine meetodiga, mille võime esile kutsuda soovitud mõjusid on kaheldav, üles eraomandisse mittesekkumise põhimõtte. Tekkinud seletuslik lünk on probleemiks eelkõige konsensuse teooriale, kui õigustamise käigus ei balansseerita omavahel konkureerivaid väärtusi ja põhimõtteid. Koondumisteooria vaatest on küsimärgi all, kas on ikka piisavas koguses arutletud. Nii VTK kui ka Võrklaev tõid välja, et eespool kirjeldatud eesmärkide saavutamiseks leidub küll alternatiive (MSMS VTK: 10, 15), ent jäi lahtiseks, kas on kaalutud ja välistatud kõik tõsiseltvõetavad alternatiivid.

Teiseks õigustasid Võrklaev ja VTK maksu kehtestamist sellega, et see on püsiv sissetulekuallikas, millega

vähendatakse eelarve puudujääki (MSMS VTK: 6, 12). Kuigi riigieelarve puudujäägi vältimine pole pealtnäha sedasorti põhjus, mida oleks võimalik leida õigluskontseptsioonist, tõi Võrklaev esimesel lugemisel välja, et riigil on tekkinud rohkem püsikulusid kui sissetulekuid ning vältimaks mitmete teenuste ja toetuste ära jätmist, tuleb leida uusi tuluaallikaid. Põhjus, millele ta niimoodi näis osutavat, on see, et riigieelarveline puudujääk takistab ühiskonna ressurside õiglast ümberjaotamist, mis teeb antud juhul riigieelarve puudujäägi leevendamisest õige põhjuse.

Ometi osutasid mitmed Keskerakonna saadikud, et sellisel juhul pole selge, miks tuleb just mootorsõidukimaks kehtestada, sest üks alternatiiv on hoopis täiendav pankade maksustamine. Kuigi Võrklaev selgitas, et pankadele kehtivat tulumaksu-määra tõsteti ja nad on juba panustanud riigieelarvesse, ei selgita see, miks täiendavad maksud pankadele pole mõeldavad. Teisisõnu pole kummagi teooria jaoks kriitika tõrjumisega piisavalt põhjalikult tegeletud ja jääb lahtiseks, kas on piisavalt arutletud selle üle, kuidas antud põhjusest jõuab ainult automaksu kehtestamiseni.

Seaduseelnõu tagasilükkamiseks esitati mitmeid õigustusi. Kõige silmapaistvam tuli presidendilt, mis osutas sellele, et eelnõu toonane versioon rikkus võrdse kohtlemise põhimõtet. Hent Kalmo selgitas õigustes leiduva põhjuse ja arutluskäigu kohta täitis kõik teooriate esitatud nõudmised õigustusele. Tasub tähele panna, et see õigustus ei lükanud tagasi seaduseelnõu kui sellist, vaid ainult selle ühe versiooni.

Peamine õigustus seaduse loomise vastu oli märkimisväärse majandusliku kahju tekitamine erinevatele ühiskonnagruppidele. Aivar Kokk kolmandal lugemisel ja seletuskiri tõid välja, et maks kahjustab eriti tugevalt ettevõtjaid (MSMS seletuskiri: 25–26). Mitmed saadikud tõidki laiemalt välja, et peamiselt kannatavad vähekindlustatud leibkonnad, nagu paljulapselised

pered, pensionärid, puuetega isikud ja eriti maal elavad isikud, kes pannakse „võimatu valiku“ ette, kas omada autot või sellest rahalistel kaalutlustel loobuda. Tegu on põhjusega, mis apelleerib ebavõrdsuse süvendamise vältimise väärtusele, mis on õige ja mõistetav põhjus. Samas on see konfliktis eeltoodud õigustustega maksu kehtestamise kasuks, mistõttu tekib taas küsimus, miks kirjeldatud põhjus ja sellest tulenev õigustus trumpab üle kõik teised. Vajalikku argumenti kahjuks ei pakutud, mistõttu tekib kirjeldatud õigustuse jaoks sügavam probleem.

Õigustus, mis osutab kellegi olukorra halvenemisele ja järeldab sellest, et maksu ei peaks kehtestama, õõnestab maksude kogumise kui sellise võimalikkust. On selge, et iga uue/kasvava maksuga kellegi olukord halveneb. Kui on valida, kas kehtestada maks või mitte, siis eelistavad indiviidid viimast. Sedasi käsitatakse optimaalselt, st valitakse variant, mis kõige rohkem enda heaolu edendab.

Gerald Gaus on veenvalt välja toonud, et saame toetada seadust, mis kas ei edenda kõige paremini meie eesmärke või on isegi nende suhtes vaenulik, kui meie muudest uskumustest ja väärtustest on võimalik leida mõistetav põhjus seaduse toetamiseks (Gaus, 2011: 147, 441). Seega ei toeta seadust ka vähemkindlustatud peamiselt seepärast, et nii toetaksid nad oma sissetulekute vähendamist. Samas võivad nad toetada maksu kehtestamist juhul, kui see tähendab, et riik saab jätkata neile oluliste teenuste ja toetuste pakkumist. Mis on optimaalne põhjus nende jaoks, ei pruugi trumbata üle teisi samavõrd olulisi, kuid ebaoptimaalseid põhjuseid.

Kuna opositsiooni õigustused ei näidanud, et vähekindlustatutel ei saa olla hetkel sedasorti ebaoptimaalset põhjust, siis pole kindel, kas nende õigustus trumpab üle vastupidistele järeldustele jõudvaid õigustusi.

Siinkohal kerkib mõlema poole jaoks raske küsimus. Majanduslikest

kaalutlustest lähtuvad õigustused tuginevad teatud väärtushinnangutele, mis määratlevad, kui suurt sissetulekut on inimestel vaja, et neil oleks võimalik elada oma äranägemise järgi. Küsimus on, kui suure osa inimeste sissetulekust võib riik endale võtta, et inimestele jääks piisavalt ressursse, et oma äranägemise järgi elada. Kui mootorsõidukimaks mõjutab negatiivselt oluliselt rohkem vähemkindlustatud ja maainimesi kui rikkamaid ja linna-

**Majanduslikest
kaalutlustest
lähtuvad õigustused
tuginevad teatud
väärtushinnangutele,
mis määratlevad, kui
suurt sissetulekut on
inimestel vaja, et neil
oleks võimalik elada oma
äranägemise järgi.**

elanikke, ei tähenda see veel, et rohkem mõjutatutel pole võimalik oma äranägemise järgi elada. Siinkohal tuleks näidata, et maksu kehtestamisega kaasnev mõju on õigustamatult ebaproportsionaalne vähemkindlustatutele, aga selleks tuleb appi võtta teatud väärtushinnangud, mis loovad seose sissetuleku suuruse ja hea elu elamise vahel. Konsensuse teooria jaoks on probleem, et sedasorti hinnangud võivad pärineda kõikehõlmavatest doktriinidest. Koondumisteooria jaoks oleks vaja õigustuses need väärtushinnangud eraldi välja tuua. Kuna midagi sellist õigustamisel ei tehtud, pole võimalik öelda, miks kaalub / ei kaalu keskkonna ja rahvatervise kaitsmine üles paljude ühiskonnaliikmete majandusliku ebavõrdsuse suurendamise.

Kokkuvõtvalt ilmusid selle juhtumi õigustuste analüüsimisel eelnevaga sarnased probleemid. Kuigi mõlemad pooled kasutasid õigeid ja mõistetavaid põhjuseid, ei tegeletud tõsiselt oma õigustuste aluseks olevate mõttekäikude selgitamise ja kaitsmisega, mistõttu jäävad lahendamata sügavamad väärtuskonfliktid ja ei selgu üheselt, kumma poole õigustused on tugevamad.

KRIITIKA AVALIKU MÕISTUSE TEOORIALE

Senine analüüs on näidanud, et peamiste õigustuste aluseks olevad põhjused on igati sobivad. See tähendab, et ühelt poolt on avaliku mõistuse kasutamisega hästi hakkama saadud, teiselt poolt tekkisid olulised probleemid arutluskäigu välja toomisel, selgitamisel ja kaitsmisel teiste kriitika eest. Nii tekib olukord, kus meil on mitu heade põhjustega õigustust, aga kuna õigustused viivad erinevate ja omavahel põrkuvate järeldusteni, ei saa me avaliku mõistuse abil ühte õigustust teiste seast välja valida. Tagajärg on, et ei saa öelda lõplikult, kas ja miks tuleks seadus kehtestada või miks tagasi lükata.

Akadeemilises kirjanduses tuntakse seda otsustamisvõimetuse probleemina (Quong 2011: 286). Kuigi on välja toodud mitmeid strateegiaid, mida otsustamisvõimetuse probleemi leevendamiseks teha saab (vt nt Schwartzman, 2004: 191–193, 206–213; Williams, 2000: 210–211), on siiski aktsepteeritud, et otsustamisvõimetuse probleemi lõplikult ei saa avalikust mõistusest lõplikult välja juurida. Leevenduseks välja pakutud strateegiad loobuvad samuti paljuski edasiseist õigustamistegevusest. Vastuvõetud otsus ei oma sel juhul alusena kõiki teisi õigustusi üle trumpavat õigustust, mistõttu ei saa avaliku mõistuse perspektiivist pidada otsust ka täiesti legitiimseks.

Naastes analüüsitud juhtumite juurde, on võimalik märgata, kuidas seal on otsustamisvõimetuse probleem tekkinud, millest järeldub, et vastuvõetud seadused

pole üdini õigustatud. Kuigi see on kurb järeldus, ei näi see kuidagi mõjutavat avaliku mõistuse teooriaid. Normatiivsed teooriad ei eeldagi, et inimesed tulevad alati neile seatud ülesannete täitmisega hästi toime. Teooriate kaitsjad saaksid öelda, et kui analüüs on näidanud, et poliitikud pole kahel korral hästi õigustanud, ei saa sellest veel järeldada, et avaliku mõistuse teooria tuleks hüljata.

Avaliku mõistusega tegelevad filosoofid on üha rohkem võtnud omaks laia vaate ideed. Laia vaate kohaselt peab avalikku mõistust rakendama, kui vähegi võimalik, igale otsusele, millega teostatakse poliitilist võimu (Quong, 2011: 274). Laia vaadet on kerge tuletada avaliku mõistuse fundamentaalsetest eeldustest ja iseenesest pole see teoorias seni kuigi problemaatiline. Nüüd seevastu saab tehtud empiirilise uurimuse ja otsustamisvõimetuse probleemi põimimisel sõnastada vastuargumendi laia vaate vastu.

Argumendi võib esitada järgneval moel. Võttes omaks laia vaate, suureneb otsustamisvõimetuse probleemi tekkimise tõenäosus. Tõenäosus suureneb, sest poliitikud ei tule alati hästi toime avaliku mõistuse kasutamisega, nagu selgus juhtumianalüüsides. Uuritud juhtumites tekkis otsustamisvõimetuse olukord, sest poliitikud ei suutnud üheselt selgeks teha, miks nende õigustus trumpab üle kõik teised. Avaliku mõistuse teooria aluseelduse järgi peab igale poliitilise võimu teostamisele sedasorti õigustuse andma, vastasel juhul pole see legitiimne. Otsustamisvõimetuse olukorras puudub sedasorti õigustus ja parlament ei saa võtta vastu otsust, kas seadus heaks kiita või tagasi lükata. See tähendab, et avaliku mõistusega kaasas käiv otsustamisvõimetuse probleem võib halvata parlamendi tegevuse. Laia vaate omaksvõtmisel muutub sedasorti olukorra tekkimine tõenäolisemaks. Vähendamaks otsustamisvõimetuse probleemi ja sellega seotud halbade tagajärgede tekkimise tõenäosust, peaksime laia vaate tagasi lükkama.

Millised on otsustamisvõimetuse probleemi halvad tagajärjed? Esmalt, kui parlament jätab otsustamisvõimetuse korral seaduse üle otsuse tegemata, saab riigis heal juhul kehtestada ainult käputäie seadusi ning igasugused vajalikud tahud jäävad reguleerimata. Teisalt, otsustamisvõimetuse probleemi ignoreerides saab kehtestada seadusi, mis pole kõigile õigustatud, minnes vastuollu avaliku mõistuse teooriate põhieeldusega, et seadused peavad olema kõigile õigustatud. Kui esimese tagajärje tõsidus on enam-vähem intuiitiivselt tajutav, siis teise puhul ei pruugi see nii ilmselge olla. Negatiivsus seisneb antud juhul selles, et niimoodi kõigile õigustamata seadusi vastu võttes käitub riik osa inimeste jaoks meelevaldselt ja autokraatlikult. Kui on teada, et osale (või paljudele) pole seadus õigustatud ja riik ikkagi kehtestab selle, on seaduse loomise tegelikuks aluseks jõupositsioon ja mitte alamate nõusolek. Selline käitumine pole liberaaldemokraatiates vastuvõetav.

Viimase asjana tasub mainida, et minu argument osutab sellele, kuidas lai vaade võimendab otsustamisvõimetuse probleemi tõsidust. Laiem mure pole selles, kuidas on konkreetsed poliitikud õigustamisega toime tulnud. Pigem on avaliku mõistuse nõrk koht see, et selgitamaks välja teisi õigustusi trumpavat õigustust, tuleb sageli ette võtta vägagi keerukad küsimused, nt miks kaalub keskkonna ja rahvatervise kaitsmine üles majandusliku ebavõrdsuse süvendamise või miks tuleks eelistada ühte õiguste kasutamise tõlgendust teisele. Sageli jõuavad sedasorti arutelud punkti, kus jäädakse kindlaks omaenda veendumustele ja ei selgugi teisi õigustusi trumpavat õigustust. Riigi toimimiseks on siiski vaja vastu võtta igasuguseid seadusi ja kui tegu pole just fundamentaalsete, põhiseaduslike küsimustega, siis vältimaks avaliku mõistuse halvavat toimet parlamendi tegutsemisele, ei peaks me iga otsust teisi trumpavat õigustama.

KOKKUVÕTE JA SOOVITUSED

Siinne uuring algas küsimusega, kui hästi on suutnud Eesti poliitikud õigustada kahte seadust, perekonnaseaduse muutmise seadust ja mootorsõidukimaksu seadust. Küsimusele vastamiseks võtsin appi liberaalse poliitika filosoofia avaliku mõistuse kontseptsiooni, mis annab meile juhiseid, kuidas peab õigustama poliitilise võimu kasutamist, et see oleks kõigile riigi elanikele legitiimne. Avaliku mõistuse abil juhtumites kasutatud õigustusi analüüsid selgus, et kuigi peamised õigustused tõid välja sobivad põhjused, oli probleemiks, et oma arutluskäike ei selgitatud kuigi otseselt ega kaitstud teiste kriitika eest. Seetõttu leidsin, et õigustamisega ei saadud hästi hakkama. Seaduste legitiimsus ei sõltu ainult poliitilise enamuse tahtest, vaid sellest, kui veenvalt ja selgelt osatakse põhjendada, miks on seadus kõigi kodanike jaoks õigustatud.

Tulemuste põhjal võib anda poliitikuile ja kodanikele järgnevad soovitused.

Poliitikutele tähendab see eelkõige vajadust selgitada oma argumente põhjalikumalt. Ei piisa, kui viidata üldistele väärtustele, nagu võrdsus, keskkonnakaitse või rahvatervise edendamine. Tuleb näidata, kuidas need põhimõtted seostuvad konkreetse seadusega ja miks just see lahendus kaalub üles alternatiivid.

Samuti ei tohiks jätta vastamata kriitikale. Kui opositsioon või avalikkus seab põhjendused kahtluse alla, siis nende tähelepanekuid tuleb võtta tõsiselt ning esitada sisuline vastus. See mitte ainult ei tugevda argumenti, vaid suurendab ka usaldust poliitilise protsessi vastu.

Oluline on ka väärtuskonfliktide läbimõeldud käsitlemine. Kui poliitik peab valima näiteks traditsioonide säilitamise ja vähemuste kaitse vahel, ei saa piirduda väitega, et üks neist on iseenesest olulisem. Vaja on selgitada, miks konkreetsetes olukorras tuleb ühele väärtusele anda suurem kaal. Peale selle tasub kaaluda, millal on realistlik rakendada avaliku mõistuse ideaalset nõuet, et leida kõigi

jaoks aktsepteeritavad põhjendused. Uuringu järeldus viitab, et mitte igas küsimuses ei ole see võimalik ja seetõttu tuleks seda raamistikku kasutada eelkõige kõige olulisemate, põhiseaduslike ja fundamentaalsete otsuste puhul.

Valijate ja kodanike jaoks on peamine õppetund, et nad ei peaks leppima loosungitega, vaid nõudma poliitikutelt sisulisi põhjendusi. Kui poliitik väidab, et seadus on „õiglane“ või „euroopalik“, tuleks küsida, milliste väärtuste ja tõendite alusel ta seda väidab.

Samuti on tähtis mõista, et poliitilised otsused toovad sageli kaasa

väärtuskonflikte, mida ei saa lihtsate vastustega lahendada. Kodanike roll on seejuures nõuda, et poliitikud näitaksid ausalt, miks üks väärtus peab kaaluma üles teise.

Lõppkokkuvõttes tasub rõhutada, et seaduste legitiimsus ja poliitika kvaliteet paranevad siis, kui poliitikud selgitavad oma otsuseid selgemalt ja kodanikud omakorda nõuavad sisulisi õigustusi. Läbipaistva ja argumenteeritud debati soodustamine aitab vältida olukorda, kus seadused näivad olevat üksnes poliitilise jõupositsiooni tulemus, mitte kõigile mõistetav ühine kokkulepe.

KASUTATUD ALLIKAD

BILLINGHAM, P. (2016). Convergence Justifications Within Political Liberalism: A Defence, *Res Publica*, 22: 135–153.

BILLINGHAM, P. (2017). Convergence liberalism and the problem of disagreement concerning public justification, *Canadian Journal of Philosophy*, 47(4): 541–564.

DANIEL, O. (2025). Avaliku mõistuse rakendamine valitud Eesti seadustele: probleemid praktikas ja teoorias [Magistritöö, Tartu Ülikool]. ADA. – <https://hdl.handle.net/10062/111261> (viimati vaadatud 01.07.2025).

GAUS, G. & VALLIER, K. (2009). The Roles of Religious Conviction in a Publicly Justified Polity: The Implications of Convergence, Asymmetry, and Political Institutions, *Philosophy & Social Criticism*, 35(1): 51–76.

GAUS, G. (2011). *The Order of Public Reason: A Theory of Freedom and Morality in a Diverse and Bounded World*. Cambridge University Press, Cambridge.

LEICHTER, K. (2019). Kas samasooliste paaride kooselu kuulub perekonnaelu kaitsealasse? Näiteid kohtupraktikast, Riigikohus, õigusteabe- ja koolitusosakond, Tartu. – https://www.riigikohus.ee/sites/default/files/elfinder/ylevaated/2019/11_Samasooliste_kooselu_perekonnaelu_kaitsealas.pdf (viimati vaadatud 15.05.2025).

Mootorsõidukimaksu seadus (2024). RT I, 17.08.2024, 1. – <https://www.riigiteataja.ee/akt/131122024017>

Mootorsõidukimaksu seaduseelnõu väljatöötamiskavatsus ja seletuskiri (19.07.2023). – <https://fin.ee/riigi-rahandus-ja-maksud/maksu-ja-tollipoliitika/algatused#mootorsoidukimaks>

Perekonnaseaduse muutmise ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus (2023). RT I, 06.07.2023, 6. – <https://www.riigiteataja.ee/akt/106072023006>

QUONG, J. (2011). *Liberalism Without Perfection*. Oxford University Press, Oxford.

RAWLS, J. (1996). *Political Liberalism*. Columbia University Press, New York.

RAWLS, J. (1997). The Idea of Public Reason Revisited. *The University of Chicago Law Review*, 64(3): 765–807.

RAWLS, J. (2015). Õiglus kui ausameelsus. Taasesitus, T. Vallimäe (tõlk.), A. Kitus (toim), Valgus, Tallinn.

SCHWARTZMAN, M. (2004). The completeness of public reason. *Politics, Philosophy & Economics*, 3(2), 191–220.

VALLIER, K. (2016). In defence of intelligible reasons in public justification. *The Philosophical Quarterly*, 66(264): 596–616.

WILLIAMS, A. (2000). The Alleged Incompleteness of Public Reason, *Res Publica* 6: 199–211.